

HALINA PIETRAK-MEISER

STAŁY ZWIĄZEK FRAZEOLOGICZNY A IDIOM

Frazeologia jest dziedziną językoznawstwa, która do niedawna pozostawała na uboczu badań, a która w ostatnim czasie budzi żywe zainteresowanie językoznawców, w wyniku czego powstało wiele prac wnoszących sporo nowych propozycji dotyczących frazeologii. Mimo to wciąż liczne zagadnienia z tego zakresu pozostały nie rozwiązane albo niewystarczająco wyjaśnione. Wśród nich pozostaje problem wzajemnego stosunku stałych związków frazeologicznych i idiomów.

Wiadomo, że do frazeologii są zaliczane rozmaite typy związków o różnym stopniu leksykalizacji. Na ogół uważa się, że powstają kłopoty przy określaniu tzw. dolnej granicy frazeologii, czyli tego, które związki wyrazowe można traktować jako frazeologiczne, a które są związkami przypadkowymi, luźnymi, nie należącymi do frazeologii.

W artykule niniejszym postawiono zadanie pozornie łatwiejsze: zajęto się związkami stałymi, nie budzącymi wątpliwości, że są one najbardziej reprezentatywne dla frazeologii. Celem jest wykazanie wzajemnych stosunków oraz różnic między stałym związkiem frazeologicznym a idiomelem na podstawie badań porównawczych w zakresie frazeologii czeskiej i polskiej.

Terminy: stały związek frazeologiczny i idiom, jakkolwiek powszechnie stosowane, nie zostały dotychczas ostatecznie zdefiniowane, a tym bardziej ostro zróżnicowane¹.

Najpierw krótko na temat rozumienia terminu „stały związek frazeologiczny”. W jego definicji należy uwzględnić budowę gramatyczną i cechy semantyczne. Jest to połączenie co najmniej dwuwyrazowe o różnej budowie gramatycznej, mające formę wyrażenia, zwrotu lub frazy². Do frazeologii należą także przysłowia, porzekadła i maksymy. Jeżeli chodzi o cechy semanty-

¹ E. Kozarzewska. *Nowsze próby klasyfikacji związków frazeologicznych*. „Prace Filologiczne” T. 28:1978 s. 293-314.

² S. Skorupka. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa 1967 s. 6; (Wstęp); H. Kurkowska, S. Skorupka. *Stylistyka polska. Zarys*. Warszawa 1966 s. 152-153.

czne, należy zauważyć, że jedne z nich są konieczne, a ich brak powoduje utratę przez związek jego właściwości frazeologicznych, inne – fakultatywne, a ich obecność lub nieobecność może tylko pozycję związku jako frazeologizmu wzmocnić lub też osłabić.

Spróbujmy przedstawić cechy charakterystyczne jednostki frazeologicznej, z tym że – jak już wspomniano – nie wszystkie one towarzyszą każdemu frazemowi.

Za cechę najważniejszą związków frazeologicznych należy uznać ich utarcie się, co sprawia, że w odpowiedniej sytuacji są one automatycznie przywoływane i reprodukowane jako gotowe jednostki. Za ważną cechę uważa się na ogół, że znaczenie danego związku frazeologicznego nie może wynikać bezpośrednio z sumy znaczeń jego składników. Należy jednak powiedzieć, że nie jest to cecha towarzysząca wszystkim związkom frazeologicznym: te, które ją mają, należą do najbardziej stałych związków o wysokim stopniu leksykalizacji i one właśnie są przedmiotem naszych rozważań.

Jak wiadomo, stopień leksykalizacji może być różny. Do frazeologii należą nie tylko związki, w których znaczenie poszczególnych komponentów zostało zupełnie zatarte, ale również i takie, w których jest ono nawet bardzo wyraziste, a znaczenie frazeologizmu jako całości jasno wynika z zestawienia znaczeń jego składników. Są to przede wszystkim utarte związki o charakterze porównawczym, np.: *rosnąć jak grzyby po deszczu*; *wracać jak bumerang*; *czerwony jak indor*; *biały jak śnieg*, a także przysłowia i porzekadła: *gdyby kózka nie skakała, to by nóżki nie złamała*; *wszędzie dobrze, w domu najlepiej*; *bez pracy nie ma kołaczy*; *jak sobie pościelesz, tak się wyśpisz*; *jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie*; *do odważnych świat należy*. Ich znaczenie pierwotne jest też widoczne w takich związkach, którym na ogół towarzyszy określony gest, np.: *trzymać kciuki*; *załamywać ręce (z przerażenia)*; *złapać się za głowę*.

Inną z cech charakterystycznych utartego związku frazeologicznego jest stałość jego komponentów. Nawet w najbardziej stałych frazemach występują jednak modyfikacje w obrębie struktury gramatyczno-leksykalnej, chociaż są one ograniczone do pewnej liczby wariantów frazeologicznych i członów fakultatywnych³. Związków, które nie dopuszczają żadnych zmian, jest bardzo mało.

³ Problem wariantów frazeologicznych i członów fakultatywnych jest zbyt obszerny i nie sposób go tu omawiać. Por.: A. M. Lewicki. *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego*. Katowice 1976 s. 18; J. Młacek. *Zo syntaxe frazeologicznych jednotiek*. Bratislava 1973; Tenże. *Fakultativne členy frazeologickej jednotky*. „Slovenská Reč” 35:1970 č. 4 s. 205-213; *Frazeologičeskoj słowar' russkogo jazyka*. Pod red. A. I. Mołotkowa. Moskwa 1968 s. 18; E. Kozarzewska. *Typy alternacji w związkach frazeologicznych*. „Prace Filologiczne” T. 19:1969 s. 180; K. Giuľumianc. *Odmianki frazeologiczne w polskim języku literackim*. „Prace Filologiczne” T. 27:1977 s. 299-308.

Jako pozostałe cechy frazemu należy wymienić: obrazowość, przenośność znaczenia, redundancję znaczeniową, ekspresywność, intensyfikację określonej cechy. Do najbardziej stałych związków frazeologicznych, znajdujących się na szczycie hierarchii frazeologizmów, należą te, które odznaczają się największym natężeniem wymienionych cech.

Co to jest wobec tego idiomatyczność i czym są idiomy? Te podstawowe terminy frazeologiczne nawet w literaturze przedmiotu są stosowane w różnym znaczeniu. Idiom jest najczęściej traktowany jako synonim utartego związku frazeologicznego, a idiomatyczność bywa określana jako zespół cech składających się na pojęcie frazeologizmu w odróżnieniu od terminu „związek luźny”. Takie rozumienie obu terminów jest jednak nie tylko mało precyzyjne, ale nawet wprowadza w błąd.

Trafną definicję idiomu podaje S. Skorupka, mówiąc, że jest to „zwrot charakterystyczny dla danego języka, nieprzekładalny dosłownie na inny język, stanowiący jego osobliwość, oryginalność”⁴. Definicja ta lub inne zbliżone do niej są coraz częściej przytaczane na określenie idiomu, ale nie stosuje się ich do klasyfikacji materiału, o czym świadczą podawane w pracach frazeologicznych przykłady⁵, które okazują się nie idiomami, tylko utartymi frazemami. Nieprzekładalność tych jednostek jest pozorna, bowiem nie przytacza się odpowiednich jednostek istniejących w innych językach.

Wprowadzenie pojęcia idiomu⁶ wydaje się konieczne i ma sens tylko przy uwzględnieniu frazeologii porównawczej przynajmniej dwu języków. Terminem „idiom” należałoby określić związki frazeologiczne odznaczające się najwyższym stopniem utarcia formalnego i leksykalnego oraz nasileniem cech semantycznych, a ponadto nieprzekładalne na inny język za pomocą identycznych struktur gramatycznych i środków leksykalnych. Bez uwzględnienia tła porównawczego zatem określenie związku frazeologicznego jako idiomu często jest błędne. I tak, o idiomach w języku polskim można mówić tylko w relacji do innego języka. Zestaw polskich idiomów będzie różny w zależności od języka obcego zestawionego z polskim. Im bardziej pokrewne są porównywane języki, tym liczba idiomów będzie mniejsza, ponieważ główny trzon w językach spokrewnionych stanowi frazeologia wspólna. Tłumaczy się to przynależnością do tego samego kręgu kulturowego, po-

⁴ Z zagadnień frazeologii. „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” T. 4:1952 s. 155.

⁵ J. A. Czochralski. *Mały słownik idiomatyczny polsko-niemiecki*. Warszawa 1976; A. M. Babkin. *Frazeologija i leksikografija (zadaczi ruskogo frazeologičeskogo słowaria*. W: *Problemy frazeologii*. Moskwa 1964 s. 10.

⁶ W. Doroszewski. *O idiomatyczności języków*. „Prace Filologiczne” T. 19:1969 s. 5-22; S. Skorupka. *Idiomatyzmy frazeologiczne w języku polskim i ich geneza*. W: *Sławińska filologija*. Sbornik statiey III. Moskwa 1958 s. 124-155; tenże. *Idiomatyzmy frazeologiczne we współczesnym słownictwie polskim*. „Poradnik Językowy” 1972 z. 3 s. 121-132; tenże. *Struktura frazeologiczna w językach słowiańskich*. Tamże 1973 z. 5-6 s. 253-258.

krewniństwem językowym, sąsiedztwem geograficznym, związkami społeczno-gospodarczymi, rodzajem umysłowości ludzi, a także wspólnymi wzorcami zaczerpniętymi z Biblii, mitologii, historii starożytnej i światowej literatury.

Bliżej zagadnieniu idiomów przyjrzymy się na przykładzie frazeologii czeskiej i polskiej. Przy jej porównywaniu należy wyróżnić idiomy polskie i idiomy czeskie. Idiomami w obu tych językach są związki, które mają takie samo znaczenie, ale tę samą treść przekazują za pomocą innych obrazów i odmiennych konstrukcji gramatycznych, specyficznych dla danego języka, przy czym konstrukcje te są stałymi związkami frazeologicznymi.

Jako punkt wyjścia analizy przyjmuje się związki czeskie, na drugim planie znajdują się jednostki polskie.

Wśród idiomów należy wyróżnić dwie podstawowe grupy. Pierwszą stanowią idiomy, które w drugim języku mają jako odpowiednik utarty związek frazeologiczny lub idiom. W obu językach związki zachowują identyczną strukturę, tzn. wyrażeniu odpowiada wyrażenie, zwrotowi – zwrot, a frazie – fraza; ale przy zachowaniu odpowiedniości tych trzech typów formalnych, mogą się różnić wewnątrznie budową gramatyczną. Ta sama treść jest przekazywana za pomocą różnych składników leksykalnych. Oto kilka przykładów:

*číst komu levity, latinu
pouštět se bez vesla, vesel na
moře*

*mít srdce v kalhotách
dělat, šít co horkou jehlou
podobný jako vejce vejci
kápnout božskou
ocítat se mezi dvěma ohni*

*udělat co od rány
plést se, fušovat se komu do
řemesla
jednou za uherský měsíc, rok*

*zmywać komu głowę
porywać się z motyką na słońce*

*mieć duszę na ramieniu
być w gorącej wodzie kąpanym
podobny jak dwie krople wody
wyłożyć karwę na lawę
znaleźć się między młotem a
kowadłem*

*zrobić co od ręki
wścibiać nos w nieswoje sprawy;
wsadzać swoje pięć groszy
raz koło Wielkiej Nocy*

Drugą grupę idiomów stanowią te, które nie są przekładalne na drugi język za pomocą związku frazeologicznego. Zamiast niego pojawia się:

a) komentarz, niekiedy dość obszerny opis wyjaśniający sens i znaczenie:

*podtrhnout (starší) sestře sto-
ličku
pomoci komu od peněz*

*ubiec starszą siostrę w zamąż-
pójściu
przyczynić się do wydania czyich
pieniędzy*

b) luźny związek wyrazowy:

lhát si do kapsy

okłamywać samego siebie

*památovat si na zadní kola,
kolečka
být z laciného kraje*

*myśleć o przyszłości, o starości
chcieć kupić za darmo, tanio*

c) pojedynczy wyraz:

*balkánské, babilónské poměry
chyba lávky
hrnce vozit*

*bałagan; nieporządek
pomyłka; błąd; skądże
chrapać*

Jakie czynniki wpływają na powstanie idiomów? Nawet w bliskich sobie językach te same zjawiska otaczającej rzeczywistości są w różny sposób ujmowane i inaczej dostrzegane. Ta sama myśl może być wyrażana za pomocą różnych środków wyrazu. Idiomy stanowią odbicie historii, dawnych obyczajów i kultury danego narodu.

Związki frazeologiczne w określonym języku stają się idiomami, gdy dotyczą specyficznych realiów danego narodu i gdy występują w nich nazwy własne, np.:

*být křten Vltavou
odstěhovat se na Olšany*

*być rodowitym prażaninem
przenieść się na tamten świat*

Olšany – dzielnica Pragi, gdzie znajduje się wielki cmentarz

silný jako Bivoj

silny jak tur, niedźwiedź

Bivoj – bohater z czeskiej mitologii, słynący z wielkiej siły

Należy zaznaczyć, że istnieją jednak w języku czeskim idiomy oparte na nazwach własnych, które mają odpowiedniki w języku polskim, będące również idiomami, ale z polskimi nazwami własnymi, np.:

*Zlamaná Lhota
dostat se do Bohnic,
Kosmonos apd.
za časů krále Ječmínka*

*Psia Wólka
znaleźć się w Tworkach, Kobie-
rzynie itp.
za króla Čwieczka*

Na idiomatyczność związków frazeologicznych wpływa również typowa dla danego języka gra słów⁷. Oto kilka przykładów:

památovat na navrátila

pamiętać o powrocie do domu

⁷ L. I. Rojzenzon. O niekotorych spiecificzeskich razriadach narodnorazgowornych frazeologizmow czeszkogo jazyka. „Studia Slavica” (Budapest) 6:1960 fasc. 1-2 s. 203-211; tenże. K problemie sravnitel'nogo izuczenija frazeologii slawianskich jazykow. (Czeszskije i wierchnie-tużyckije frazeologičeskieje paralleli). „Prace Filologiczne” T. 18:1968 cz. 2 s. 109-122; S. Rospond. O frazeologii nazewniczej. „Prace Filologiczne” T. 25:1975 s. 469-476; E. Słuszkiewicz. „Jechać do Rygi” (uczciwszy uszy). „Poradnik Językowy” 1955 z. 6 s. 225-231.

Navrátil – imiesłów od czasownika *navrátit* użyty jednocześnie jako rzeczownik z oczywistym nawiązaniem do licznych tego typu odimiesłowowych nazwisk czeskich: *Dostał, Nechvatal*.

*dostał na chrám svatého
Bouchala*

dostać lanie; dostać w skórę

Nie istnieje oczywiście taki święty; imię zostało utworzone sztucznie od czasownika *bouchat* ‘bić, uderzać’, ale zgodnie z zasadami derywacji czeskich nazwisk.

był od Berouna

kraść; być chętnym do brania

Beroun – miasto faktycznie istniejące w Czechach, ale jednocześnie nazwa skojarzona z czasownikiem *brát* w znaczeniu ‘kraść’.

jiť, táhnout do Chudobice

*schodzić na psy; stawać się coraz
biedniejszy*

Chudobice to miasto nigdy nie istniejące, ale nazwa jest poprawnie utworzona od rzeczownika *chudoba* ‘bieda, nędza’. Chudobice są symbolem biedy i ubóstwa.

přijít z Nouzova do Netřeb

wydostać się z nędzy

W tym frazeologizmie posłużono się grą nazw dwu nie istniejących miejscowości, opartą na wyrazach pospolitych: *Nouzov* od *nouze* ‘nędza’, *Netřeby* od *netřeba* ‘nie potrzeba’.

Natomiast idiom *honit, chválit davida*, identyczny z typem już wspomnianym, ma odpowiednik w języku polskim *jechać do Rygi*, wykorzystujący również grę słów. Czeskie *David* nawiązuje fonetycznie do *dávit se* ‘wymiotować’, a polskie *Ryga* do semantycznie tożsamego czasownika *rzygać*.

Często swoistość związku frazeologicznego potęguje rym i on wpływa na podniesienie idiomatyczności:

*lež jako věž
takový nebo makový*

*kłamstwo szyte grubymi nićmi
zimny lub gorący*

Oprócz idiomów semantycznych, o których była mowa, istnieją również idiomy gramatyczne⁸. Są nimi związki, które odznaczają się dodatkowo spe-

⁸ Skorupka. *Idiomatyzmy frazeologiczne we współczesnym słownictwie polskim*; tenże. *Struktura frazeologiczna w językach słowiańskich*; tenże. *Frazeologia porównawcza języków słowiańskich (struktura formalna i semantyczna związków frazeologicznych)*. „Slavica Slovaca” 1:1976 s. 35; Doroszewski. jw.; M. Szymczak. *O tzw. nieprzekładalnych kategoriach językowych*. W: *Poetyka i stylistyka słowiańska*. Warszawa 1973 s. 21-26; J. Mlacek. *Syntaktická frazeológia*. „Jazykovedný Časopis” 27:1976 z. 2 s. 134-144.

cyficzną strukturą lub kategorią gramatyczną, charakterystyczną tylko dla danego języka. Idiomy gramatyczne nie są liczne ani w języku polskim na tle czeskiego, ani odwrotnie.

Oto przykłady czeskich idiomów gramatycznych:

a) przyimek + substantywizowany przymiotnik:

*pod zelenou
do zeleného
na pamětnou*

*na tonie natury
na zieloną trawkę
żeby popamiętał*

b) czasownik + substantywizowany przymiotnik:

*zpívát jinou
kapnout božskou
dělat bandurskou*

*śpiewać na inną nutę; śpiewać
inną piosenkę
wyłożyć kawę na ławę
robić szum*

c) czasownik + przyimek + przymiotnik:

*jít na koho s chytrou
pustit koho s prázdnou*

*wyprowadzić kogo w pole
puścić kogo z pustymi rękami,
z niczym*

d) czasownik + imiesłów:

*mít nabroušeno
mít spadeno na koho*

*mieć gotową odpowiedź
mieć oko na kogo*

e) czasownik + liczebnik:

Liczebnik pełni tu funkcję rzeczownika⁹ i oznacza często kończyny.

*brát všema čtyřma
kován na všechny čtyři
mít všech pět pohromadě*

*brać obiema rękami
kuty na cztery łapy
mieć olej w głowie; mieć dobrze
w głowie*

f) Interesującą grupę idiomów gramatycznych w języku czeskim w porównaniu z polskim tworzą związki zbudowane z rzeczownika i nowotworu imiesłowowego¹⁰, powstałego sztucznie na podstawie tego rzeczownika. Imiesłów tego typu nie istnieje oczywiście poza określonymi związkami frazeologicznymi. Oto przykłady:

⁹ M. Basaj. *Frazeologizmy liczebnikowe w języku czeskim i polskim*. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 9:1970 s. 183.

¹⁰ O podobnym typie związków frazeologicznych (t'ma / t'mušča // t'muščaja) w języku ukraińskim wspomina F. Pluta w pracy *Zwroty tautologiczne w języku polskim na tle słowiańskim* („Prace Filologiczne” T. 25:1975 s. 439).

<i>tma tmoucí</i>	<i>ciemno, choć oko wykol; ciemno, choć w pysk daj</i>
<i>hanba hanboucí</i>	<i>wielki wstyd; straszliwa hańba</i>
<i>křivda křivdoucí</i>	<i>dotkliwa, wielka krzywda</i>
<i>hrůza hrůzoucí</i>	<i>okropność; coś straszego; włosy dęba stają</i>
<i>leta letoucí</i>	<i>kopa lat; wieki; cała wieczność</i>
<i>svět světoucí</i>	<i>jak świat światem</i>
<i>pravda pravdoucí</i>	<i>oczywista, murowana prawda; najszczęsza prawda</i>

Marginesowo można zasygnalizować, że przykładem polskich idiomów syntaktycznych w porównaniu z językiem czeskim są zwroty frazeologiczne o budowie zestawień apozycyjnych¹¹ typu: majster klepka; klituś-bajduś, a także pewne zapożyczenia z języka francuskiego¹², obecne w polskiej frazeologii, z reguły nie znane językowi czeskiemu.

Związki frazeologiczne charakterystyczne wyłącznie dla danego języka, przede wszystkim związane z realiami występującymi tylko na terenie tego języka, uznaje się za idiomy bez żadnych wątpliwości. Natomiast przyjęte tutaj uznawanie za idiomy także tych związków, które przynajmniej w jednym porównywanym języku nie mają dokładnych odpowiedników, może być dyskusyjne.

¹¹ D. Buttler. *Polskie słownictwo potoczne. IV: Frazeologia*. „Poradnik Językowy” 1978 s. 7-19; J. Damborský. *Zestawienia apozycyjne we współczesnej polszczyźnie na tle porównawczym*. W: *Studia porównawcze nad słownictwem i frazeologią polską i czeską*. Warszawa 1977 s. 30-52.

¹² Damborský, jw. s. 82-89.